

կամ այն քաղաքները գերագոյն էակի վերայ: Այս կէտը հետաքրքիր է այն պատճառով, որ մենք այդպիսով կարող ենք կշռել միադպիման որ եւ բարոյական զարգացման չափը եւս որ լաւիլ նշանաւորն է, նորա պատմական յառաջդիմութիւնը: Սերնդատակը չէ այդ կէտը պարզելու առաջիկայ: Նրա կարագրութեան մէջ, որովհետեւ այդ մեր կարողութիւնից վեր է, մենք մատգիր ենք միայն մի համառօտ պատմական տեսութիւն առաջարկելու, թէ որքան էին հեթանոս Հայերի աստղածոթութիւնները եւ Հայի բնաւորութեան որ կողմերն էին պատկերացնում նորա մասի ցղմէյս մի մասի մասի: Հայագիր, որ ըստ աւանդութեան Հայկի Հառաւիղներից է գերած: Իւր քաղաքակրթութեամբ մեր կարծածէն եւս աւելի հին է. այս երեւում է նորա լեզուից, որ բովանդակում է իւր մէջ շատ այնպիսի բառեր, որոնք հին քաղաքակրթութեան մտքեր են յայտնում. բառեր, որոնք այսօր մեր աչքին շատ հասարակ են երեւում, թէեւ հին ժամանակներն ունեցել են մի վսեմութիւն. բառեր, որոնք իրենց բուն նշանակութիւնը գրեթէ լիովին կորուցել են, սակայն իրենց հետքերը թողած են հնագոյն քաղաքակրթեալ ազգերի լեզուների մէջ, ինչպէս օրինակ սանսկրիտերէնի, զենգերէնի եւ յունարէնի, որով եւ ցոյց են տալիս Հայի ցեղակցութիւնն այն ազգերի հետ *):

(*) Եթէ այդպիսի բառերն քրդահարապէս թուելու լինէին, շատ կրճեռանայինք մեր նպատակից: Իստի աւելորդ ենք համարում միայն մի քանիսն յիշել այստեղ իբրեւ օրինակ: Թուական անուններն առաջին նշանն են ազգերի համացեղութեան եւ նոցա քաղաքակրթութեան. այդ կողմից Հայոց թուականների մէջ երեւում է շատ մեծ նմանութիւն սանսկրիտ եւ զենդիկ թուականներին, որոնց միջնորդութեամբ եւ յայն ու լատին լեզուների թուականներին, այսպէս, զորօրինակ չորս կամ քառ, սնկ, չատուր, զնդ, չաթուարէ, լատ. quatuor, պրսկ. չահար, ռուս. четыре, հինգ, սնկ, վնկ, պանչան, պրսկ. փէնջ, յնդ. պէնաէ, լատ. quinque, ռուս. пять, գերմ. քառ քան, յնդ. զաման, զնդ. զասա, յնդ. դէկա, լատ. decem, պրսկ. դահ, ռուս. десять, հազար, սնկ, սահսարա, զնդ. հազանրա, պրսկ. հազար, իւն. թուականների նման են եւ էական դերանք, նները, օր, եւ, անկր, անամ, զնդ. ազէմ, դու, սնկ, տվամ, զնդ. տոււմ, լատ. tu, պրսկ. տու, գերմ. դու, ռուս. ты, ֆրս. tu, իւն. Իսկ եթէ այս խօսքերից դատանայելու լինինք հասարակ անունների վերայ, կանաններ, որ ազգակա- նութեան անունները մեծ մասամբ նոյնն են քրդի փշեալ ազգերի մէջ. գօր, հայր, սնկ, պիտար (պրմ. պա = սնուցանել, ուրեմն պիտար = սնուցիչ), զնդ. պատար, յնդ.

այս կան եւ շատ տեսակ սնոտիապաշտութիւններ երազ մեկ-
 նելու, վախ չափելու, աղօթելու, չար աչքի դէմ հնարներ
 գտնելու, յաջողութեան եւ ձախորդութեան պատճառները
 գուշակելու եւայլն եւայլն. նմանապէս մենք գիտենք, որ մա-
 տաղ մորթելու համար նախապէս պէտք է նուիրել զոհը (յա-
 զի)։ մենք գիտենք, որ ամենայն Հայ մարդու համազմունքն է
 թէ իւր հետ մի պահապան հրեշտակ կայ բարի կամ չար. մենք
 գիտենք, որ վիճակ բանալու սովորութիւն կայ Հայոց մէջ, ուր
 քրերի եւ տնկերի գործակցութիւնը մեծ շնորհ կը համարուի
 եւն։ Այս ամենը սակաւ տարբերութեամբ հին Պարսից հեթա-
 նոսութեան մէջ եւս եղած է, որն երեւում է Զրադաշտի պա-
 տուէրներից եւ նոցա մեկնիչների խօսքերից. ուրեմն հնու-
 թեան փոշին, որ թափ տալու լինինք, պիտի տեսնենք, որ այ-
 ոօրուայ Հայի այդ եւ այդպիտի ուրիշ շատ ծէսերն եւ նախա-
 պաշարմունքներն եւս, որոնք մեզ թերեւս ծանօթ չեն, հազա-
 րաւոր տարիներ Հայի հետ միասին ապրած են եղել տնքաժան
 կերպով. եւ քրիստոնէութեան բոլոր բարոյական միջոցները
 չեն կարողացել անհետացնել հեթանոսութեան այդ դարաւոր
 հետքերը։ Բայց այս ապացուցանում է միայն, որ մի ժամանակ
 Հայոց կրօնական հայեացքները շատ մեծ նմանութիւն են ու-
 նեցել հին Պարսից կրօնական հայեացքներին. իսկ թէ որպիսի
 գաղափար են ունեցել հեթանոս Հայերը գերագոյն էակի վե-
 րայ, այդ եւս կարելի է մօտաւորապէս որոշել աչքի առաջ ու-
 նենալով նոյն իսկ հին Պարսից եւ նոցա ցեղակից հարեւանների
 հայեացքները։ Աշխարհիս արարչագործութեան նախապատ-
 ճառն է ժամանակը, յաւիտենականութիւնը. հին Պարսիկների
 կրօնական համազմունքներով այդ անվախճան ժամանակում,
 ինչպէս որ աշխարհս երկու կերպ երեւոյթներ ունի բարի եւ
 չար, այնպէս եւս երկու գերագոյն էակ է եղել. Դէյլ Բաշի Լ Բաշ
 շար։ Բարու արարիչն ու նախապատճառը Արմիզդն է, իսկ չա-
 րինը Արհմնը։ Մարդիկ պիտի ձգտին Արմիզդին հաւատարիմ լի-
 նելու. սրով հետեւ Արմիզդը լոյս է, կեանք է, փառք է, երջան-
 կութիւն է, միով բանիւ այն ամենայն բանի տէրն է, ինչ որ
 չար չէ. իսկ ո՛վ որ Արմիզդից հեռու է, նա խաբուած է Արհ-
 մին, նորա վիճակն է խաւարը, մահը, անփառութիւնը, թը-

շուառութիւնը միով բանիւ այն ամէնը, ինչ որ բարի է։ Ահա այս երկու գերագոյն էակների իշխանութեան ներքոյ էր համայն աշխարհը թէ տեսանելին եւ թէ անտեսանելին. այս երկուսի մէջ անգագար տեղի էր գտնոււմ մի մրցումն, մի կատաղի կռիւ. բայց հաւատացեալներն համոզուած էին, որ յաղթութիւնը Արմզդի կողմն է լինելու. եւ խորտակուած, խայտառակուած Արհմնը ի վերջոյ պիտի գնայ ստորերկրեայ թագաւորութիւնը եւ աշխարհս պիտի մնայ միայն լուսաւոր Արմզդի ձեռքը. ահա սորանից երեւում է ուրեմն, որ հին Պարսից համոզմունքով լոյսը միշտ յաղթելու է խաւարին. եւ աշխարհս վերջ ի վերջոյ լոյսի թագաւորութեան մէջ պիտի մնայ։ Պարսից այս պարզ եւ ոգելից համոզմունքը նոյն եւ նոցա կրօնն էր. սակայն մենք գիտենք, որ այս պարզութիւնը չմնաց նոցա մէջ միատեսակ ուղղութեամբ, այլ նոցա քաղաքական բաղդի հետ յեղեղուաւ եւ նոցա կրօնի կերպարանքը։

Հայոց ազգը, որ թերեւս նոյն համոզմունքներն է ունեցած աշխարհիս ստեղծագործութեան վերայ, պիտի ունենար նաեւ մի եւ նոյն հայեացքը բարու եւ չարի, լոյսի եւ խաւարի վերայ։ Այս մենք տեսնում ենք նախ Հայոց հեթանոսական աստուածութիւնների որպիսութիւնից եւ երկրորդ Հայոց քրիստոնէութեան առաջին առաքեալների մականուններից կամ նոցա քարոզների ու երգերի մէջ հանդէս եկած դատողութիւններից ու բառերից։ Բացատրենք մեր խօսքը։

Բարին եւ չարը, լոյսն եւ խաւարն, ինչպէս մենք համոզուած ենք, հեթանոս Հայերի գաղափարի մէջ խիստ բաժանուած պէտք է լինէր. եւ նոցա աստուածութիւնների մէջ ջոկ ջոկ պիտի երեւար այդ երկու գաղափարի մարմնաւորութիւնը. միայն թէ նախապատուութիւնն առհասարակ բարու կողմն է եղած. այլ ոչ չարի։ Ահաւասիկ սորա հաստատութիւնը. նախ որ Հայոց աստուածութիւնների մէջ չկայ ոչ մէկը, որ չարութեան, խաւարի, աւերանքի եւ մահու աստուած լինի, ինչպէս տեսնում ենք այդ ի թիւս այլոց, Հնդկաց եւ Յունաց աստուածների մէջ. երկրորդ որ Հայոց գաղափարով մահն եւ խաւարը չարերի փարձն է, չարութեան եւ ատելութեան հետեւանքն է. եւ երրորդ որ Հայոց գիւցաղուններն եւս մաքառում են միայն

Պարսիկները *) . մինչդեռ մենք գիտենք, որ այժմու քրիստոնեայ ազգերի մէջ այդ տեսակ բարեմտղթութիւններն այնքան ժողովրդականութիւն չունին եւ տեղի են տուած այլ տեսակ դարձուածների առաջ . լոյս բառի այս մեկնութեան հետ կապ ունի եւ շաւ (սնկ . բառ — արեւ) խօսքը, որ գործ է գրուում կեանք խօսքի տեղ . յայտնի է, որ Եղիշէն մի տեղում ասում է « զի՞ պիտոյ է մեզ բնաւ կեանք անցաւոր աշխարհիս եւ կամ ընդէ՞ր տեսանեմք շաւ յետ մերոց սիրելեաց » . (եր . 80) : Եթէ հինգերորդ դարում այս եւ այսպիսի դարձուածների մէջ շաւ խօսքը կեանք էր նշանակում, ուրեմն այսօրուայ մեր ժողովրդի գործածած « շաւ » լիայ, « Աստուծո՛ւ թեղ շաւ շաւո՛ւնիս » , « Եղիշէն շաւ » եւնի դարձուածները՝ մի անկշռելի հընդհանրական պիտի ունենան եւ անշուշտ հեթանոսական գաղափարների հետքերն են միայն . իսկ մեզ համար նշանաւորն այս չէ, այլ այն, որ հեթանոս Հայերի աչքին կեանքը, որ աշխարհիս ամենաբարձր բարիքն է, դարձեալ լոյս եւ պայծառութիւն է նշանակում եւ համեմատուում է երկնքի ամենալուսաւոր մարմնի հետ կամ գէթ նոյնանշան գաղափար է : Այս ամենին հակառակ մենք տեսնում ենք, որ չարութեան գաղափարները չար ոգիների մէջ է ամփոփել Հայ ժողովրդի ըստեղծագործութիւնը . դրօշմնակ խաբեբայութիւնն ու խարդախութիւնը դրել է շաւ բառի մէջ եւ բոլոր խաբեբաներին դրել է դեւերի տեսութեան ներքոյ . յայտնի է, որ շաւ բառը ցեղակից է զանգիկ շաւէ՛լ բառին եւ ծագում է շաւ արմատից, որ նշանակում է խաւէլ, շաւէլ . սորան արմատակից է եւ շաւա՛ն խօսքը, որ նշանակում է անհաւատարիմ, մատնիչ . « շաւ » եւ « շաւա՛ն » ցեղակցութիւնից մեզ հեշտ է ենթադրել, որ հեթանոս Հայի գաղափարի մէջ խարդախ անձինք դեւի հետեւողներն են . իսկ ո՞ւր էր դեւերի տեղը, երկի՞նքն էր, ուր լուսաւորութիւն կայ, ուր թագաւորում են պայծառ Իշ . ոչ . նոցա տեղը Դո՛ւն է, Դո՛ւն է, այսինքն՝ խաբեբաների

(*) Ֆիրդուսին իւր որդու մահը ողբալիս հետեւեալ խօսքերն է ասում . « Ամենակալը Բու հոգիդ Թո՛ղ լոյս անէ, Թո՛ղ պայծառ պահէ միշտ քու խաւար լուսինդ : » Շնորհ .

վերջին փրկութեան տեղը, տանջանքի եւ հեծութեան տշխարհը որովհետեւ դժոխք բառը ցեղակից է զանգիկ դո-ղանի, պարտիկ դո-ղան բառերին, որոնց բոլորի ընդհանուր արմատն դո-ղանականն է քանզի եւ իսթել, այսպէս ուրեմն հեթանոս Հայերի աչքում եւս խաբեբայութիւնն իբրեւ մի պարսաւելի գործ հեռու է եղել բարութեան գաղափարից. ոսկայն այդ մոլութեան ոգին աւելի շատ պէտք է արմատացած լինէր Հայերին դրացի եւ ցեղակից Պարսիկներին մէջ. որովհետեւ վերջիններս մի առանձին աստուածութիւն ունէին ուխտապահութեան կամ երգման անտուած Միթրա (Միհր) անունով, որը քիւր աչք եւ հաղար ականջ ունենալով ամենատես եւ ամենագէտ է եւ հսկում է մարդոց գործառնութիւններին. նորանից անկարելի էր ծածկել մի բան. նա խաբուել չէր կարող. այդ պատճառով նորա պաշտամանը նուիրուած քաղութների եւ երգերի մէջ ամենից շատ գարշելի եւ պիղծ են համարած այն մարդիկ որոնք երգումը քանդում են, ուխտադրուծ են եւ այդպիսով դեւերի իշխանութեան տակից դուրս գալ չեն կարող. իւր տեղում կըխօսինք, թէ Հայոց մէջ էլ կար արդեօք այդպիսի մի աստուածութիւն. այստեղ մեր խօսքը միայն այն էր թէ Խ (դաւօղ) խօսքը նախ եւ յառաջ խաբեբայութեան գաղափարի հետ է կապուած եղել, բայց ժամանակով կիրառութեան եղանակը մտքի կողմից փոխուել է. մեզ յայտնի է, որ Ս. գրքի մէջ Եւային խաբօղ օձին ոչ թէ դեւ անուն կը տրուի, այլ լար իսթօղ. այս մականունը յարմար է գալիս եւ զենդական դո-ղան խօսքին, որ նշանակում է գրծօղ, իսթօղ (արմ, գրուծ, հայերէն գրծել, գծրել). այսպէս կոչուում էին այն տեսակ դեւերը, որոնք կանացի կերպարանքով մոլորեցնում էին հաւատացեալներին, ինչպէս օձը Եւային, Եւ ի՞նչ էր առհասարակ դեւերի ձեռքն ընկնողների վիճակը — Դահ, ապական-լի-ն եւ դժոխք կամ խաւար. այն որ ինքն իրեն մէջ բարոյապէս այնքան թոյլ է, որ խաբօղին դէմ կանգնելու չափ ոյժ չունի, նա իւր ամբողջութեան, անարատութեան կամ ասպահովութեան մէջ մնալու չէ. նորա գլխի տէրը Արհմնի պաշտօնեաներն են, նորա փստակը Հարամու (Հարամանի, Խարամանի = Արհմն) համար է. նա պէտք է միայն աւազակների

եւ գողերի, «Հինից եւ աստատակութեանց» ձեռքը գերի լինի որովհետեւ բարի աստուածները ձեռք են վերցնում նորանից, լոյսը հեռանում է եւ մահը որ իրօք աստականութիւն է նշանակում (դնդ. արմ. մարէն = աստականել), ամենայն զօրութեամբ տէր է լինում նորան։ Այսպէս էր Հին Պարսից համոզմունքը. այսպէս պէտք է լինէր եւ հեթանոս Հայերի համոզմունքը. որովհետեւ չարերի աեղը Հայոց առասպելների մէջ միայն մահն ու անլոյս աշխարհն է. մենք գիտենք որ հեքեաթների մէջ եօլն Գլխանի դէմքը, ջարդու առանձին եւայլն, մոլորեալ այրերի մէջ ստորերկրեայ տեղերում են քնակում եւ մեծ մասամբ գիշերն են գործում. մենք գիտենք որ մի քանի տեղ մեր հասարակ ժողովուրդը «և պատասխանէին Գլխանայ մայր է համարում. եւ առասպելների մէջ այդ գիշերուայ մայրերի շունչն է, որ խաւարեցնում է երկիրը, մենք գիտենք որ ժողովրդի համոզմունքով «և մի խորհրդանշան գոյն է եւ չարի ծնունդ է. ձախորդութիւնը «և ու մահ է կոչուում. անյաջող գործ կատարողին «և երեւին ասում. «և երազի մէջ ստորանայ է. «և հաւի արիւնը մի վերկարար միջոց է. անբաղգանալը «և ուրիշ է նշանակում. մէկին անիծելիս ասում են «չոտդ խաւարի ու «և կապի ու «և անյազանի (երեսն, եւայլն)։ Այս ամենը մեր ժողովրդի հնու թեան յիշատակներն են եւ ոչ միայն առասպելական անձերի ու իրողութիւնների մէջ են արանայտուած, այլ մինչեւ անգամ պատմական անձինքների մէջ. յայտնի է, որ Արտաշէս Բ. ի որդին Արտաշազդ Բ. ք մի շատ նախանձոտ եւ չարագրգիռ մարդ է եղել, ինչ է առասպելած Հայ ժողովուրդն այդ չարամարդուն պերայ, նախ այն, որ Արտաշազդին, այսինքն Արտաշէսի հարազատ որդուն վիրաւորողնք զողացել են եւ տեսլը մի ինչ են գրել. սորանով համայնում է թէ այն չար Արտաշազդն իսկական Արտաշազդը չէ, որովհետեւ Արտաշէսի նման բարի մարդուց այնպիսի չար գաւակ ծնել չէր կարող. այլ բարի հօր զաւակն էլ բարի պէտք է լինէր. երկրորդ այն, որ չար Արտաշազդն իւր չափազանց հախանձոտութեան կամ ագահութեան համար չառանգեց իւր հօր վերջին օրհնութիւնը, որ անշուշտ Բաղդասար Բ. Բարի Հայ վերջին վարչապետութիւնը պիտի լինէր. եւ երրորդ որ ոչ միայն հօր օրհն

իւր այս անկեղծ բարեսիրութեան զգացմունքն եւ խնդութիւնը, նորա դարբիններն անդադար ծեծում են իրենց սալերը, մինչեւ անգամ քրիստոնէութեան ժամանակ կիրակի օրերն եւս որպէս զի Արտաւազգի շղթաներն ամրանան եւ չկարողանայ ազատուիլ ու գալ աշխարհը խռովելու . . .

(ԿԶ-Դ-Լ-ԳԶ).

Կ. Կ.

ԽԱՌՆ ԼՈՒՐԵՐ:

— Սուրճը իբրեւ ծխելու (օդ մաքրող) միջոց: Երեւի մեր ընթերցողներին յայտնի չէ, որ բոված սուրճը օդը մաքրող գեղեցիկ միջոց է եւ շուտ կոչնչացնէ կենդանական թէ բուսական նեխումեան հոտը: Փորձը դժուար չէ անել: Երկար ժամանակ իւր մէջ բոլորովին հոտած միս պարունակող տախաք բոլորովին կաղաւթի վատ հոտից, եթէ նորան բռնած պահեն մի գրվանքայ նոր բոված կամ առաւել լաւ է, այրված սուրճի վերա: Արտաբնոցներ մաքրելու ժամին տարածված զարշահատուծիւնը շուտ կոչնչանայ, եթէ ծխենք սենեակների մէջ այրված սուրճ: Եթէ սպանած թռչուններին շաղ տան այրած սուրճ, շատ երկար ժամանակ կպահպանվի նոցա թարմութիւնը եւ մինչեւ անգամ կարելի է ուղարկել նոցա այս կերպով շատ հեռաւոր երկիրներ: Այրված սուրճ ծխելն շատ օգտաւէտ է հիւանդանոցների մէջ: Վարակիչ հիւանդութիւնների միջոցին սուրճը նախամեծարելի է քան թէ խօրը (հանք) եւ կարբօլան թթուածը, որովհետեւ սուրճը կներգործէ անհամեմատ առաւել շուտ եւ ոյժով քան թէ խօրը եւ կարբօլան թթուածը:

— Պէտէրբուրգի լրագրի մի մէջ պ. Վիսկովատով կժանուցանէ բրօմի (հանք) զարմանալի ներգործութիւն, մանաւանդ բարակացաւով հիւանդների վերա: Պ. Վիսկովատովը կպատմէ թէ նորա կինը չարաչար կտանջվէր միգրէն կոչված զխտացաւով (զխի մի մասում) եւ երկարատեւ յօղացաւով ամբողջ մարմնի մէջ, ինքն եւս նոյնպէս, եւ բացի սորանից հնացած թորախտով (phthisis tuberculosa), իսկ այժմ նորա երկուքն եւս բոլորովին առողջութիւն գտած են բրօմի գործածութեամբ ներբուստ Մարսիմիլիանեան բժշկանոցի դօկտօր պ. Լանդսբէրգի պատուէրի համեմատ յետագայ ձեռով. Rp. Bromatis Calicis drachma js, Aquae destillatae unz vj, Sacchari albi drachma iij.—M. Ds. — Ընդունելու է օրը երեք անգամ մի մի հացի զոգ բրօմի զարմանալի բուժիչ ներգործութիւնը այս հիւանդութիւնների մէջ կարող փորձել իւրաքանչիւր հիւանդն ինքն իւր վերա:

— Ռուսական վանքերի « անհամար » գանձերի մատին խօսելով, « Ռուսական Աշխարհ » օրագիրը հետաքրքիր տեղեկութիւններ կներկայացնէ Պէտէրբուրգի Նէվա-